

պէս ետեւէն Հասաւ, մտաւ Բաքընէ, Սելեւկիա առնուեցաւ: (— որուն բնակիչք որ Յոյն կ'ըսուէն՝ սիրով ընդունանաւ Հռոմայեցիները, բայց կեզք պատրաստակաւ աւարի տրուեցաւ քաղաքն եւ հրիւր եղաւ. եւ այս ամենն՝ ինչպէս գրուուէ: կ'ըսէ եւ 143՝ արեւմտեան կրթութեան եւ հելլենականութեան համար յարեւելս մահացու հարուած մ'եղաւ քիչդ այն իրր թէ հելլենականութեան պաշտպաններու կողմէն) եւ առնուեցաւ նաեւ Յիզմէն, եւ արքունի դուռը կամ պալատը գտնուողապէս եղաւ: Սակայն Հռոմայեցիք աւ չկրցան աւելի յառաքնալ եւ Վառիս գաբաւ: Ասորքը (185ին) իրենց ալ կորսուց ան եր ի գաբաին, պաշարն սպառած ըլլալով, եւ որ մեծադնն եր՝ Սելեւկիոյ խնամքն ետքը՝ Պարթեւաւտան ինչպա մահաբար հարուած մը՝ փանտախան, որ աւերեց երկիրը եւ անկէ տարածուեցաւ բոլոր աշխարհքն, երկուս կայսերք բաց ի իրենց առած Հայական եւ Պարթեւական տիգրոսներէն (Armeniacus եւ Parthicus Maximus) առած են՝ Մարտիրոս՝ արշաւանքը ի Մարտ՝ նաեւ Medius (Մարական) յորբորանքը: Ասկէ կը հետեւ ջրէն գրուուէ (անդ 149) թէ Մարտիրոսն այն ատեն տակաւին ինքնուրոյն տերութիւն մըն եր, եւ թէ որովհետեւ այս տիգրոսը կը գտնուի արդէն 165 տարւոյ 28 Օգ. թուականէն յառաջ եղած յիշատակարանաց մէջ, նոյն տարին ըլլալով եւ արշաւանքն ի Մարտ: խաղաղութեան գայիւնքն այս չորեքանասդ պատերազմէն ետքն եղած ըլլալով եւ, կ'ըսէ 186ին՝ Վասն զի յիշեալ Հռոմայանաց շնորհիւ Հռոմայեցիք չլինան իրենց յաղթութեանքն, եւ խաղաղութեան գայիւնքը չափաւոր պայմաններով եր, ի հարկէ այն գլխաւոր կետով որ Միշտագնաւ անցաւ Հռոմայեցոց Հռոքը: Կարգադրութեան նաեւ միւս փոքր արքայութեանց ինչդրքն եւ արջայնքն դրուեցան իրենց տեղը. յառապէս Ուռհայնն՝ ինչպէս յիշեցինք: Անկէ ետքը Պարթեւաւտան գտնէ այն բարեկր ունեցաւ. որ երկուս փանտախի բաց ի արաքսնէն՝ նաեւ ներքին խաղաղութիւն վայելելով կրնար իւր ոյժերը նորոգել. բայց արդէն Արշակունաց ջորութեան վերջը մտնեցան էին՝ Վաղարշ Պ մեծաւ. 191ին Սելեւկոսներէն յառաջ, փան զի արգեն այս թուականաւ (502 Սելեւկ.) որ աշխան կը սկսի, դրամ հոյ իւր յաղթելն Վաղարշ եւ (գրուուէ, անդ՝ 147—151):

(Հարաւստիւն)

Հ. Յ. Յ.

Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ՈՐՄՈՏՈՏՈՅԵԼ ԾԱՆԿԵՐԸ

Գր. Մալխաս «Արեւելք» օրաթերթին մէջ (թ. 5698) Տրատարակեց ուշաքբաւ յօդուած մը՝ գտնէ մեզի համար, որ Առարկաներու դասը վերնագիրը կը կրէր, եւ որ առիթ տուաւ մեզի սա յայտըդ սողորդ գրելու: Հին ատենները՝ երբ տակաւին առարկաներու դասը չկար, կ'ըսէ յրգ. յօդուածագիրը, տարբաւերով խնդրուած, աղճատուած հայերէն մը կը գործածուէր. իսկ հիմայ պարոցական փոքրիկ տղոց բերնէն անգամ «գրեմէ կոտորեալ սողորդ հայերէն» կը լսուի՝ շնորհիւ առարկաներու դասի աւանդման: Մականք երբ խնդիրը կու գայ նորոյթի, արգուաբարդի եւ կեղարուեստի

նկարագրութեան, ծաղկանցի եւ ծառաստանի ստորագրութեան են, հոն հայերէն լեզուն կը կաղայ, իւր ծառայութիւնը կը զնայայ մեզի եւ տեղի կու տայ տարբաւերու ներս սպրդելուն: Ինչո՞ւ. փան զի տարբաւին արտայայտած գաղափարին համաթեքը հայերէնի մէջ կը պակսի, կամ լուագոյնս՝ չի գիտցուիր: «Այս ամենն կը տեսնուի կարեւոր պետք մը, կ'ըսէ Գր. Մալխաս, Առարկաներու դասերու նոր հաստատութիւն մը, որով տոհմային լեզուն, քարգանքն նաեւ նորոյթի սահմաններուն մէջ... Մեր լեզուն մէջ, մեր ագիտութեան սահմանները ասլափ նեղ չեն: Հատ աւելի ընդարձակ են: Մենք ըսաւ գիտակցութիւն չունիր թէ համեմատաբար ողբան քիչ հայերէն գիտենք. եւ թէ որքան ճիշտ մթերք կան լեզունի մէջ որ մեր անգիտակ ըլլալուն պատճառաւ դեռ չահագործուած չեն...: Օրինակ ատենը բուսական աշխարհը, որ ամենէն հարուստն է, եւ ամեն օր կ'իջնայ մեր տեսութեան եւ շօշափման զգացողութիւններուն տակ...: Քիչեր գիտեն թէ որ ծառին կ'ըսուի կնճիւր կամ յոյնի կամ կաղամախի, իսկ մենք աւելին պիտի ըսենք. բառագիրը եւ առարկաներու դասագիրը յօրինողներէն անգամ շատ քիչերը գիտեն թէ որ ծառը կաղամախի կը կոչուի: Արպէս փաստ մեր բնայը պարտաւ չհամարուի՝ կ'ուզենք փաստերով հաստատել: — Այսօրան օրս հայ ընագէտները կամ բուսաբանները ըարտի ծառը կաղամախի կը կոչեն եւ կաղամախին աւ ըարտի: Ըսա հետեւորդի՝ բարտին, կը ստորագրեն երկայն ու տափակ կոթուններով, սուր ափսանքով, կլոր տերեւներ ունեցող ծառ մը, որուն տերեւները մեղմ սղոխէն անգամ կը դողդողին, եւ աւելի անտառներու մէջ կը գտնուի: Իսկ «կաղամախին» բարձր բուրբու ձեւով՝ նուրբ, նեղ ու սրածայր գագաթով ծառ մը, որ սովորաբար ջրաբեր վայրերը կը սիրէ եւ: Սակայն թէ՛ մասնաւորներն եւ թէ՛ Հայաստանցիք ընդհակառակը՝ գիտեն. ըլլայ Տայոց աշխարհն եւ Տարօն, ըլլայ Կովկաս եւ այլուր:

Մենք պետք չենք տեսներ այս շփոթութեան բուն սկզբնապատճառը քրքրելու, բայց եթէ հարկ ըլլայ՝ պատրաստ ենք ցոյց տալու եւ զայն:

Է՞ր. «բարտի», եւ «կաղամախի», ծառերուն այնպիսի մեկնութիւն կամ սահման կու տայ, որ անհնար է որոշ բան մը հասկընալ եւ իմանալ անոնց տարբերութիւնը: Երկու ծառն

ալ «ուղղաբերձ», «բարձր», են, երկուքին տե-
րեւեմբերն «Գրեւորաշարք են ի հոգեւոյ» եւ
լինին ի ջրարրի տեղեկամ վայրոյ: «Հայրու-
սակն» ալ տեղ մը կասկածեի «Թուրքով»
բարտին կը համարի լաստեի (Alnus), հաւա-
սէր ջրասէր կաղնւոյ: Իր է ընել ջրոյ եղբայրները
կը մեծայ, իսկ այլուր՝ կաղամախին ջրափը կը
տանին, եւ այլք այսպէս յառաջ, նաեւ մեր
մասիէն լոյս տեսաններն ալ:

Թերեւս առարկուի թէ այսչափ բուսա-
բաններէն մէկն ալ այդ չփոփոխութիւնը շնոր-
հոյ: — Հայ բուսաբան մը ի վիճակի չէ ամէն
բուսաբանական բան ճշգրտու, որ բարեբանա-
բարձր թէ գոթախտաբար հայ լեզուն շատ ունի:
Ըստ մատենագրութեան տարրեր, ըստ գաւա-
ռոց եւ կարծեաց տարրեր կը համարուին, ըստ
հետեւորդի բնական պատմութեամբ զբաղող մը
չի կրնար այս մանուածապատ բաւզնե ծանծաղն
եղել: Սակայն այն ենթադրեալ տարրերու թիւնն
աներեւելի է. փասն զի կարծիքները մէկ կողմը
թողլով՝ մատենագրութեան եւ գաւառաց բա-
ները՝ մերը կը կարծեմք թէ ձեռք ձեռքի կու
տան, եթէ խուզարկու աչքով զննուին:

Բարտի ծառը՝ որչափ գիտեմք, մատե-
նագրութեան մէջ բո՛ղջարաններէն եւ անտիպ
ձեռագիրներէն դուրս՝ միայն Հնորհալոյ թղթին
մէջ եկած է: «Եւ զբարտի ծառն մի աւելի
պատուէք՝ քան զուռնի եւ զկաղամախին եւ
զայլս ի ծառոց, եւ մի կարծեք թէ փայտ խա-
ղի քրիստոսի բարտի բր...: Բանդի այդ ծառ,
որ բարտի անուանի՝ ի կուսպաշտութեան
ժամանակն ի պաշտոն տուեալ էր նոցա,
յորս եւ զեւթ մտանէին եւ ի մարկական եր-
կրպպութիւն ընդունէին... եւ ոչ միայն աւելի
պատուի մի գնէք բարտի ծառոց քան այլ ծա-
ռոց, այլ եւ անարգ համարեցէք զնա քան զայլ
ծառս, որով եւ սատանայ անարգեցիկ»: Ինչ-
պէս յայտնի է Եւանջ գիցարանութեան ա-
ռապելներէն, Արեգաբան եւ իլիւմենայ երեք
աղբիկներն իրենց (Փայթթոն) եղբոր մահուան
վրայ չորս ամիս անդադար լալով՝ աստուածներն
անոնց վրայ քիմացին եւ զանոնք բարտի ծառի
փոխեցին. ուստի եւ հիմնադրութեան ժամա-
նակն այս ծառը պաշտոն կ'առնուր, եւ ծառին
տրուած պատիւներէն միայն պատճառն ալ էր
ձնւոր, «որ նեղեղակ, բարձր ու երկայն կու վե-

րանայ յօգս, շատ հեղ ի ջրեղերս»¹ Ըստա-
ներէն ինքեմն յառաջ կու գայ սա՝ թէ ժողո-
վրդեան համաժող Հնորհալոյն բարտի ա-
նուանուած ծառն է լատ. Populus pyramidalis
(բրգաձեւ, ձեւէն առեալ. սեւ ու ձերմակի
զանապանութիւնը չենք ընել առ այս՝): Արդ՝
ուրեմն կուսպաշտութեան ժամանակը պաշ-
տուած ծառը՝ ջրեղերը մեծողը, երկայն բրգա-
ձեւ ծառ մըն էր, ինչպէս վերն ըսինք, որուն
Հնորհալին եւ գաւառոցիք (գոնէ մեզի ծանօթ
ինչ ինչ գաւառականներու մէջ) բարտի
անունը կու տան. ըստ այսմ յիշեալ ծառը
«կաղամախի», անուանելն ուղիղ չի կրնար
ըլլալ, ըստ մեզ: Բարտի ծառին վրայ հիմնադ-
րման այսպիսի. անցիկը կ'աղամախին ծառին,
որուն վրայ է արդէն մեր բուն խնդիրը:

Մատենագրութեան մէջ կ'աղամախի ա-
նուան կը հանդիպինք շատ տեղ. բայց չերկա-
րելու համար՝ քանի մը վկայութիւն յառաջ
բերելով՝ կը բաւականանանք: Ս. Գրոց մէջ
կ'աղամախին բառին կը հանդիպինք նախ՝
Եսայեայ (ԽԱ. 19) մէջ, ուր նախադասութիւնն
անիմաստ ու կաղ է եւ յունարէնի ու լատինե-
րէնի մէջ ալ չի յիշուիր, ուստի եւ այս՝ ոչ մեր
պաշտպանած դատին հակառակ է եւ ոչ ալ
յայտնի նպատակաւ: Երկրորդ՝ Ովսեայ (Դ. 13)
«ի գլուխս լերանց զոճէին» եւ ի վերայ բլրոց
զեմուին, ի ներքոյ կաղեաց եւ կաղամախեաց՝
եւ վարսաւոր ծառոց, զի հաճոյ թուէր հովա-
նիս,՝ կարծէ որ այս խօսքը քիչ մը ուշի ուշով
քննենք:

Ա. Յայտնի է թէ կ'աղինի ծառը՝ ջրարրի
վայրեր չի բուսներ, այլ կ'աղամախին ծառին
հետ միատեղ անտառներու մէջ, դաշտերու եւ
լեռներու առապարին վրայ, ասոր կը վկայեն թէ՛
Ս. Գրոցը թէ՛ Սարգիս Հնորհալին կամ Մեկնիչը՝
եւ թէ Աթաթանգեղոսն՝ եւն. միշտ որոշ «կաղա-
մախին», կ'աղին եւ շոճին միատեղ կը յիշեն
եւ չեն յիշատակեր «բարտին», սակէ կը հե-
տեցընենք, որ կաղամախին, կաղնին եւ շոճն
սովորաբար մէկտեղ կը գտնուին, եւ այն ալ
անտառներու՝ մէջ:

¹ Յես Հայրուսակ էջ 81

² Սարգ. Հնորհալի Մեկնութիւն Երեմիայ թղթոց
կաթ. ո. զիկուայոյ, Գ. Գլխ. 1826, էջ 649:

³ Հմտ. Խարաթ. հետ. Աթաթանգեղոս, Ան, 1862,
էջ 479—80, եւ Խալիպ (ԽԱ. 10), կաղամախին՝ շունչ տա-
նայ եւն ի հետ կը յիշուի, որոք անտառներու մէջ կը
գտնուին, ուրեմն կաղամախին ալ անտառներու մէջ կը
բուսեն:

⁴ Յովհ. Մամիկ. Ան, 1832, էջ 50, 53 ... Առ-
նաբանութիւն, որ կոչի կաղամախից բուսը: Անշուշտ կաղա-

⁵ Հնորհալոյ զ Յեսան Ներսիսի Հայոց Կաթողիկոսի
Համանակի. Ան, 1888—84, Թուրքի Սամաթիա քաղաք,
յարգաց Արեւորդոյնց գարձի, էջ 243:

ը. “ի ներքոյ կաղամախնաց... զի հաճոյ թուէր նովանին;”, Բարտեմ նեղուկ, բարձր ու երկայն բրգաձև ծառ մ'ըլլալով՝ ըստ հետեւորդի նովանի չուծի. եւ Ս. Գրքին ի ներքոյ կաղամախնաց եւ նովանի ըսածէն կ'իմացուի, թէ կաղամախին վարսաւոր, լայնատարած հովանաւոր ձիւղերով ծառ մըն է, ո՛չ թէ բրգաձևեւ, շուք չունեցող: Ասոր ապացոյց մըն է նաեւ. Եւրաքիցեաց առածը՝ “երկայն բարտեմ շուք չուծի”:

զ. Եթէ լեռներու եւ բլուրներու վրայ կը գնուին ու կը զոհէին. կը հետեւի, թէ բլուրց ետեւը՝ առապարին կողմը գլանուող ծառերու շուքերուն տակը՝ նովանիին ներքոյ կ'երթային, ուր բարտեմ գոյութիւն չունի, վասն զի “կաղամախ”, կ'ըսէ Սուրբ Գիրքը. ըստ այսմ “կաղամախին” առապարին վայրերէ եւ անտառներու մէջ կը գտնուի եւ ո՛չ թէ ճեղքերէ:

Ապացոյց մըն ալ. Մշոյ քով կաղմխուտ անուամբ — ծառոց անուէն առեալ — տեղ մը կայ, որ եւրոպացի ուսումնական ճամբորդութիւն ընդունել՝ հոն գտնուող կաղամախի ծառերը p. tremula կ'անուանեն (== զորդօրուն հմմտ. Հայրուս.)՝ նմանապէս խոտորջուր գաւառակին մէջ (ի Տայս) գեղ մը կայ կաղմխուտ յորջորջածք, եւ այս անունն առած է շրջականիւրը շատ գտնուող՝ զողջաբուն տերեւներով ծառերէն, որոնց կաղմխի անունը կու տան տեղացիք: Մեր ըսածներն ի մի մտնիփեղով՝ սա եզրակացութեան կը հանգիսք, թէ մինչեւ հիմայ բուսաբանութեանց մէջ վարդապետութեանն ուղիղ չեն, այլ այս վարդապետութեան ձիշա հակառակը՝ մատենագրաց եւ ժողովրդեան համամիտ ըսածն է ուղղիւր: Ուստի եւ ըսարտին է == populus pyramidalis, իսկ կաղամախին = populus tremula.

ԱՌՆԱՐԻՍՏՐԱԿԱՆ

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԻՈՑ ԸՆԴՈՐՆԵՐԸ

(Հորատելով—Բիւն.)

Ե. Մ-ի Զահեդէ:

Հինգերորդ նահանգն է Մ-ի (սեւ. Մ-ից, հ.յց. Մ-ի)՝ “առ Ասորեստանեւ” իԱՍ. 29, “յեւթի Աշմեաց, որ ի Երկին Տօրոս” իԱՍ. 32 (նման մտի ծառն յառաջ եկած է անուն: ինչպէս որ այս բանը պատահած է ի խորհրդով:

1. Տես խաչկնիցի “Բիւ. բալի” 1900, էջ 135:

է իԱՍ. 608). Այս նահանգն առաջին տեղամ Դ. դարուն կը յիշէ Ամմիանոս 23, 3, 5 (Corduena et Moxoena = Կորդուէք եւ Մօքսէ) եւ 25, 7, 9 իբրեւ անգործիքեան այն հինգ երկիրներէն մէկ, որ 363ին Պարսից անցան (“Աշմեք, Մօկք եւ Դուգէք, նոյնպէս Ռեիմմա եւ Կորդուէք”): Ե. դարուն այս նահանգին անունը կը գտնուի Ասորեաց քով՝ 410ին Սինհոգոսին ասորագրութեանց մէջ (“Դանիէլ եպ. Beθ Moksasyr), Հայոց քով՝ Ագաթ. 597, 650, Եղշ. 22, 33, 90, Ղազ. Փարպ. 385, 388, Խորեն. եւն, անանկ տեղեր, ուր խոցըր Մօկաց իշխանն է, եպիսկոպոսն, իշխանական տոյս մըն է. իսկ երկրի ցանցաւ. կը յիշուի (Խոր. 250 “Մօկացաշխահ, Բովմ. Արծր. 280 “երկրի Մօկաց, 279, 280). ամենեւին չեն յիշուի որ այս նահանգին գաւառները հնագոյն պատմագրաց քով (Իսովմ. Արծրունիէ յաւաւ. որ Ժ. դարէն է), թէ Մ-ի նաեւ երկրին բնակիչները կը ցուցնէր (Հմմտ. Հայ— “Հայաստան” եւ “Հայեր”): Կարելի չէ հաստատել. նմանապէս այս անունն * Մ-ի եզակին ալ գործածուած չէ գտնուի: Ասկէ անհնչուած միշտէ բարեւ կը գործածէ Խոր. 80: Կը սպասուէր որ այս անունն յունարեն-լատ. ձևէն ըլլար *Mokene, *Mocena, կամ՝ հայ. Մ-ի հայ-ցական հիմ բռնուելով՝ *Moxena (Հմմտ. ասոր. Beθ Moksāyē), որ Corduena անունն աղբիւրցութեամբ կ'ընար *Moxuena ալ եղած ըլլալ: Ասոր տեղ մըր գիմարց կ'ըլլէ Moxoena ձևէ (X-է ետքը՝ օ-ով մը), որուն ծագումը միշտ է, Երկրին հին անունն այսոր ալ կը տեսնուի Մէօփ, Մուկփ (Մօփ) ձևով, որ տեղ մըն է Մէօփ-ասիի Բոհ-տան-սուի մէկ բաղկին՝ աջ (հետիսային) եղբւրքին վրայ, որմէ կը տեսնուի թէ հին Մօկք նահանգն՝ ամբողջապէս կամ՝ ըստ մասին՝ Բոհ-տան-սուի հիստակողմէն էր (“ի Երկին Տօրոս” իԱՍ. 32):

Եթէ Մօկք արդէն Արտաշէսի եւ Զարիս-գրիտի պետութեան մասը չէր, այն ատեն առաջին տեղամ զայն Հայաստանի հետ միացուցած է Տիգրան՝ Արարատական, Արարեհիտէ եւ Կորդուք նուաճողը: 297ի գաշնադրութեամբ Մօկք Աշմեաց, Կորդուաց եւ Դուգէից հետ Հռովմայ անցաւ, 363ին նորէն Պարսից անցաւ եւ ապա նորէն, ինչպէս կ'երեւայ, պարսկական Հայաստանի մաս եղած է, վասն զի 450ին մասնակցած էր Պարսկահայոց ապստամբութեանն՝ ընդդէմ Պարսից: Հմմտ. նաեւ Խոր. Գ, Ժ (Ատմ Մօկացի եւ Հապուհ): Այնուհետեւ մնաց Հայոց եւ 591ին ալ ընացաւ. Հռովմայեցիւր: Է. դարուն Արաբացուց երկիրը գրաւելուն տանէ Մ-ի գաւառ եւ Ասպուրականի. Baladuri էջ 199:

Մօկք անունն ծագումն եւ իմաստը մեծ է: Դուգէից եւ Ռեիմմայի վրայ տես Դ. Հած. Բ. 27է եւ 27է:

1. ZDMG. 43, 384.

2. Հմմտ. Baladuri էջ 199 “Տէր Մ-ի-ի, Կաս. Պարթ. de cerim. էջ 687 “Երեսն Մօկաց, Պարթաւ, Աշմ. 328 “Մօկաց գաւառն է իշխանահայոց: